

DOODGAAN VOOR GOD

VROEGCHRISTELIJKE MARTELAARSAKTEN

Veel mensen zijn vertrouwd met het fenomeen van christelijke martelaren, die, zoals het heet, stierven voor hun geloof. Maar het lijkt wel iets uit het verre verleden: tegenwoordig is sterven voor je geloof niet langer iets wat we direct met christendom in verband brengen. De gemiddelde katholiek, orthodox of protestant zal zich wel een paar keer bedenken alvorens een dergelijke extreme daad te stellen. Daarvoor moet je minstens een rotsvast geloof, een absolute zekerheid hebben, en wie beschikt daar nog over? En bovendien rijst al snel de vraag of zulk sterven wel ergens toe dient.

De dood trotseren voor je geloof, dat associëren we nu eerder met fanatieke vormen van de islam of met enge, wereldvreemde sekten. Toch was het in de eerste eeuwen van onze jaartelling iets nadrukkelijk christelijks. In de oudchristelijke literatuur bestaat er zelfs een typisch genre teksten dat hieraan is gewijd: de lijdensverhalen van martelaren. Wie goed zoekt, zal merken dat er een behoorlijk aantal van zulke teksten bewaard is gebleven¹. Je moet ervoor naar de gespecialiseerde boekhandel of bibliotheek, maar het speuren wordt dan ruimschoots beloond. Deze soms schokkende en bizarre teksten bieden rechtstreeks toegang tot de gedachtewereld van de vroege christenen.

De aanleiding voor de bedoelde teksten is duidelijk: de ondervraging van een Christen door een Romeins magistraat, zijn veroordeling, lijden en terechtstelling. De Romeinse overheid zorgde veelal voor een officiële verslaglegging van het verhoor en de gevolgde procedure. Daarnaast waren er natuurlijk direct betrokkenen (familie en medestanders) die ooggetuigen waren van de gebeurtenissen.

Met deze twee informatiebronnen was het mogelijk om een samenhangende beschrijving van een martelaarschap te geven.

Vaak onderscheidt men tussen *Acta* enerzijds en *Martyria* ofwel *Passiones* anderzijds, al naargelang het accent ligt op de ondervraging dan wel het lijden. In de praktijk is dat onderscheid niet zo helder; elementen van beide zijn doorgaans in de teksten aanwezig. Voor het gemak gebruik ik alleen de term 'martelaarsakten'.

Wie maakte deze teksten? Soms staat er een naam bij, maar veelal zijn ze anoniem. De taal is doorgaans weinig opgesmukt en nadrukkelijk onliterair. De schrijvers wilden er dan ook geen persoonlijke eer mee inleggen, maar de christelijke gemeenschap een lichtend en stichtend voorbeeld stellen en moed inspreken. In sommige gevallen lieten beoogde martelaren zelf teksten na, die in de akten verwerkt werden. Een bekend voorbeeld is het uitvoerig getuigenis van de martelares Perpetua in de *Passio van Perpetua en Felicitas* (203 te Carthago), waarin zij onder meer profetische dromen beschrijft en verslag doet van haar verblijf in de gevangenis. (Ik kom later op dit document terug.)

Na voltooiing werden deze martelaarsakten vaak in de archieven van de vroege kerk opgenomen, waarna ze de basis konden vormen voor martelarenverering, de voorloper van de latere heiligencultus.

HALSSTARRIG VERZET

Wat wilde de Romeinse overheid nu precies van die aangeklaagde christenen? Uit de Hollywood-film of latere christelijke propaganda hebben we misschien het beeld van sadistische gezagsdragers die zachtmoedige christenen tot de meest verschrikkelijke dingen dwingen. De teksten laten echter een ander beeld zien. Als voorbeeld volgt hier een fragment waarin de martelaar Pionios (250 te Smyrna) wordt ondervraagd.

Gezeten op de rechterstoel vroeg proconsul Quintilianus hem: 'Hoe heet u?' Hij antwoordde: 'Pionios'.

De proconsul: 'Wilt u een offer brengen?'

Pionios: 'Nee!'

De proconsul: 'Tot welke godsdienst of sekte behoort u?'

Pionios: 'Die van de katholieken'.

De proconsul: 'Welke katholieken?'

Pionios: 'Ik ben presbyter van de katholieke kerk'.

De proconsul: 'Bent u de leraar van die mensen?'

Pionios: 'Ja, ik heb ze les gegeven'.

De proconsul: 'Was u hun leraar in dwaasheid?'

Pionios: 'In godvruchtigheid'.

De proconsul: 'Wat voor godvruchtigheid?'

Pionios: 'Die gericht is op God de Vader die alles heeft gemaakt'.

De proconsul: 'Offer!'

Pionios: 'Nee! Het is tot God dat ik moet bidden'.

De proconsul: 'Allemaal vereren wij de Goden en de hemel en de Goden in de hemel. Wat kijkt u naar de lucht? Offer ervoor!'

Pionios: 'Ik kijk niet naar de lucht, maar naar de maker van de lucht en van de hemel en alles wat zich daarin bevindt'.

De proconsul: 'Zeg me dan eens: wie heeft dat gemaakt?'

Pionios: 'Dat mag ik niet zeggen'.

De proconsul: 'Dat is natuurlijk de Godheid, dat wil zeggen Zeus, die in de hemel is. Want hij is de koning van alle Goden'.

Toen Pionios daarop zweeg, vastgebonden aan het marteltuig, zei de proconsul tegen hem: 'Gaaf u offeren?'

Pionios: 'Nee!'

Daarop liet hij hem opnieuw folteren met schraapijzers, en zei: 'Kom tot inkeer. Hoe komt het dat u alle verstand verloren bent?'

Pionios: 'Ik ben niet alle verstand verloren, maar ik vrees de levende God'.

De proconsul: 'Veel andere mensen hebben geofferd en leven, en gebruiken hun verstand'.

Pionios: 'Ik offer niet'.

De proconsul: 'U heeft nu de vragen gehoord. Denk erover na bij uzelf en kom tot inkeer'.

Pionios: 'Nee!'

De proconsul: 'Vanwaar die haast om dood te gaan?'

Pionios: 'Niet om dood te gaan, maar om te leven'.

Proconsul Quintilianus zei toen: 'Dat is helemaal niets bijzonders, die haast van u om dood te gaan. Ook de mensen die zich voor een paar centen opgeven om tegen de wilde dieren te vechten, verachten de dood. U bent gewoon een van hen. Als u dan zo'n haast heeft om dood te gaan, dan zult u levend worden verbrand'.

En men las vanaf een plankje in het Latijn voor: 'Wij hebben bepaald dat Pionios, die persoonlijk heeft bekend Christen te zijn, levend zal worden verbrand'.

Pionios haastte zich naar het stadion vanwege zijn vurige geloof, en in tegenwoordigheid van de secretaris kleepte hij zich vrijwillig uit. Toen hij vervolgens zag dat zijn lichaam gaaf en ongeschonden was, werd hij vervuld van grote blijdschap, keek op ten hemel, dankte God die hem in zo'n staat had behouden, ging op het hout liggen en gaf de soldaat toestemming om hem vast te spijkeren.

(*Martyrium Pionii*, 19,1-21,2)

Alleen al uit de lengte van het verhoor blijkt dat de Romeinse magistraten de christenen minstens serieus namen en met respect bejegenden. Genoemde Pionios wordt zelfs langdurig door verschillende autoriteiten ondervraagd voordat hij in de geciteerde passage ten slotte veroordeeld wordt.

Ook in veel andere teksten blijkt dit respect voor de ondervraagden. Vaak ging het dan ook om vooraanstaande figuren uit de gemeenschap, die men zeker niet zomaar de dood in wilde jagen. Zo wordt volgens een al vrij late martelaarsakte bisschop Phileas van Alexandrië in 306 met veel eegards door de ondervragende prefect behandeld, en krijgt hij alle kans om vrijuit te komen.

Culcianus zei: 'Denk eraan dat ik u eer betoond heb! Ik had u in uw eigen stad te schande kunnen maken, maar omdat ik u eer wilde betonen, heb ik dat niet gedaan'. Phileas antwoordde: 'Ik dank u. U zoudt mij nog een heel grote dienst kunnen bewijzen'. 'Wat wilt u?' 'Sla toe, doe wat u bevolen is'. Daarop zei Culcianus: 'Wilt u zo zonder reden sterven?' 'Niet zonder reden', antwoordde Phileas, 'maar voor God en voor de Waarheid'.

Culcianus biedt dan aan om Phileas te sparen, als gunst voor diens broer. Phileas vraagt hem opnieuw om die grote dienst: 'Sla toe, doe wat u bevolen is'.

Culcianus zei daarop: 'Als ik nu wist dat u arm was en zo in deze waanzin beland bent, zou ik u niet sparen. Maar omdat u veel bezittingen hebt, genoeg om niet alleen uzelf maar de hele provincie te kunnen onderhouden, daarom spaar ik u en adviseer u te offeren'. Phileas antwoordde: 'Ik offer niet. Daarmee spaar ik mijzelf'.

(*Acta Phileae* (La) 5)

Je kunt natuurlijk bedenkingen hebben tegen de klassenjustitie die Culcianus belichaamt: hij gunt de rijke een voorkeursbehandeling vanwege diens rijkdom. Kritiek hierop is, in essentie, een christelijk bezwaar. Maar in de ogen van de Romeinen, dus vanuit 'heidens perspectief', gebeurt hier niets onoorbaars. Voor Culcianus is het vanzelfsprekend dat hij een extra poging doet om een belangrijk en vermogend man als Phileas te behouden voor de stad.

En of mensen nu belangrijk zijn of niet, de Romeinse magistraten tonen zich in vrijwel alle teksten uiterst humaan, beleefd en redelijk. Ze vinden het geenszins prettig om mensen terecht te moeten laten stellen. Maar de martelaren in spe dwingen hen vaak ertoe door halsstarrig weigeren van iedere medewerking en door het geven

Ik was bedroefd om het lot van mijn vader. Hij was de enige van mijn hele familie die geen blijdschap zou voelen over mijn martelaarschap. Ik troostte hem met de woorden 'Bij de rechtbank gebeurt wat God wil. Weet dat wij niet in onze eigen macht zijn, maar in die van God'. En hij ging verdrietig bij me vandaan.

(*Passio Perpetuae et Felicitatis* 5,6)

Anders dan veel andere martelaren, op wie smeekbeden van familie en vrienden geen enkel effect hebben, is Perpetua wel op een bepaalde manier geroerd. Alleen, ze kan zich totaal niet meer verplaatsen in haar vader, doordat ze opgaat in haar religieuze roes. Ze doet feitelijk geen moeite om woorden te kiezen die haar vader zelfs maar kunnen troosten.

Als haar vader een tijdje daarna de gevangenis binnen mag komen en nog eens alles op alles zet, haar bidt en smeekt 'met woorden die alle schepselen zouden ontroeren', zoals Perpetua het zelf zegt, is haar enige reactie opnieuw die van 'droefenis om zijn oude dag' (ibid., 9). Meer dan een hooghartig medelijden brengt ze niet op. Dat is in elk geval wel meer dan de reactie van de martelaar Phileas.

De advocaten, het hof, de curator en alle verwanten grepen zijn voeten, met de vraag om toch te denken om zijn vrouw en te zorgen voor zijn kinderen. Maar hij was als een rots die niet beweegt door de golven die er tegen spoelen, en weerde alle woorden af die men rondom hem zei. Hij hield God voor ogen, en beschouwde de apostelen en martelaren als zijn ouders en verwanten.

(*Acta Phileae* (La) 6)

Nog sterker blijkt de wereldvreemdheid van deze martelaren in de drang om het eigen leven op te geven en in de bereidheid tot lijden. In veel teksten kunnen de hoofdfiguren de dag van hun executie nauwelijks afwachten, popelend van verlangen naar de marteldood. Het is niet verwonderlijk dat niet-christenen (zoals de Romeinse autoriteiten) zich vaak verbijsterd tonen: als die christenen dan zo graag dood willen, dan kunnen ze toch in een ravijn springen of vergif slikken? Waarom voor je zelfmoord zo'n omweg via het gerecht kiezen?

De vroege christenen zelf hebben natuurlijk een heel ander denkader. Zij zijn er zeker van dat ze na hun martelaarschap onmiddellijk, zonder enig oponthoud, naar de hemel gaan. Voor hen is het leven als de dood en de naderende dood het begin van het ware,

eeuwige leven. Hoe erger het lijden dat ze doorstaan, des te sterker hun blijk van trouw aan Christus en des te groter hun beloning. Het leven op aarde is slechts een kort, lastig kronkelpad door het duister tot aan de poort van de dood; voor wie het tot daartoe volhoudt, zal zich daarachter het stralend panorama van de hemel ontfouwen. Tegen zulke verwachtingen steken aardse zaken pover af. Een kortstondig lijden, hoe hevig ook, valt erbij in het niet.

De indringende fysieke bijzonderheden in de martelaarsakten over marteling en terechtstelling onderstrepen dit. In de ogen van de vroegchristelijke schrijvers en lezers getuigen ze van de wilskracht van de martelaren, van de kracht van hun geloof en verachting voor de wereld. Maar wie het enthousiasme voor de marteldood niet deelt, leest deze teksten heel anders. Veel moderne lezers zullen zo hun bedenkingen hebben bij het lezen over uiteengereten, in mootjes gehakte, geroosterde, smeulende en verscheurde lichamen. In twintigste-eeuwse ogen zijn dergelijke details stuitend, om niet te zeggen morbide.

Ook het verlangen naar de marteldood neemt soms bedenkelijke vormen aan. Als de vrienden van Perpetua en Felicitas de manier bespreken waarop ze willen sterven, hoopt de een op 'alle beesten tegelijk', terwijl de ander zijn troeven zet op een beet van een luipaard, maar juist gruwet van een beer. En dat beiden min of meer krijgen waarop ze hoopten, is dan een illustratie van 'Vraagt en u zult krijgen' (Lucas 11,9).

Wat de Romeinen misschien ook niet altijd beseften, was dat de christenen wel wilden lijden, maar niet in stilte in een hoekje achteraf. De omweg via het gerecht was dus echt nodig: hun martelaarschap vergde *publiek en spektakel*. Het hele fenomeen paste goed binnen de Romeinse cultuur van de keizertijd, met zijn nadruk op spelen en ander publiek vermaak en zijn alomtegenwoordig streven naar roem. Typerend genoeg hebben martelaarschappen zich bovenal voorgedaan in de stedelijke centra van het Romeinse Rijk, waar de kans op publiek succes het grootst was⁴.

Veel martelaarsakten vertonen een uitgesproken theateraal aspect wanneer ze de eigenlijke terechtstelling beschrijven. Dat heeft niet alleen te maken met de plaats, vaak een arena of stadion, maar zit ook in de hele manier van beschrijven. Bij een grote vervolging in Lyon in 177-178 wordt een reeks martelaren terechtgesteld. Als laatste komt een vrouw aan de beurt, waarmee een ware climax in het relaas wordt bereikt.

De zalige Blandina was de laatste van allemaal. Zoals een edele moeder die eerst haar kinderen aanmoedigt en als overwinnaars vooruitstuurt

naar de koning om vervolgens ook zelf alle beproevingen van haar kinderen over te doen, haastte zij zich naar hen toe. Ze was vol vreugde en trots over haar uitweg uit het leven: het leek alsof ze voor een bruiloftsdiner was uitgenodigd in plaats van dat ze voor de wilde dieren werd geworpen.

En na de geselriemen, na de wilde dieren, na het braadrooster, werd ze ten slotte in een net gestopt en voor een stier gegooid. Toen ze al flink geraakt was door het beest en niets meer merkte van wat er gebeurde (ze ging op in haar hoop, in de verwachting van wat zij geloofde en in haar gesprek met Christus), werd ook zij geofferd. Zelfs de heidenen moesten toegeven dat er bij hen nog nooit een vrouw kwellingen van die aard en omvang had doorstaan.

(*Martyrium Lugdunensium* 55-56)

Wel vaker lezen we zulke sterke staaltjes: gruwelijke details die zelfs bij heidenen bewondering afdwingen. Wat hier verder opvalt is de houding van de martelares: ze is zichtbaar fier en blij en ondergaat onder aller ogen de ergste foltering. Nog opvallender is dit 'show'-element te zien in het geval van Perpetua en Felicitas.

De dag van hun victorie brak aan. Ze liepen van de gevangenis richting amfitheater, alsof het richting hemel was: uitgelaten, met een waardig gezicht, en trillend, misschien, maar van vreugde, niet van angst. Perpetua ging met hen mee, met een stralend gezicht en kalme tred, als een bruid van Christus, een uitverkorene Gods. Ze had zo'n kracht in haar oogopslag dat niemand kon blijven kijken. Ook Felicitas ging mee, blij dat ze haar kindje gezond en wel gebaard had, waardoor zij met de wilde dieren kon vechten. Ja, ze ging van bloeding naar bloeding, van de vroedvrouw naar de gladiator, na de bevalling klaar voor een tweede doop.

(*Passio Perpetuae et Felicitatis* 18,1-3)

De welhaast onsmakelijke slotzin⁵ onderstreept vrij letterlijk het theatrale aspect van dit lijden. En de martelaren zelf zijn zich maar al te goed bewust van hun 'performance' en van de indruk die ze maken.

Perpetua werd als eerste (door de wilde koe) getroffen en viel op haar lendenen. Toen ze weer overeind kwam, trok ze haar aan een kant gescheurde tuniek ter bedekking over haar dij: ze dacht meer aan haar eerbaarheid dan aan haar pijn. Daarna vroeg ze om een speld, en bond

haar loshangende haren op. Want het paste niet dat een martelares zou lijden met loshangende haren: anders leek het misschien of ze op het moment van haar glorie in de rouw was.

(*Passio Perpetuae et Felicitatis* 20,3-5)

Voor een vrouw die de wereld veracht en verzaakt, die alles wil opgeven en naar de hemel reikt, is dit uiterlijk vertoon toch wel bijzonder aards. Je zou denken: alsof het nog wat uitmaakt hoe dat dwaze heidense publiek haar ziet! Maar klaarblijkelijk doet dat er juist terdege toe. Er is wel gesteld dat juist de publiekelijk ondergane, indrukwekkende terechtstellingen een goede reclame voor het christendom zijn geweest: een godsdienst waarvoor het kennelijk de moeite waard is te sterven, was misschien ook waard om voor te leven⁶.

TERUG NAAR DE BRON?

Wat kunnen we eigenlijk van deze vreemde teksten leren, even afgezien van het argument dat we er historische kennis uit opdoen? Het is natuurlijk mogelijk om van deze martelaren de grondhouding over te nemen van totale afwijzing van de wereld en koppig verzet tegen de bestaande orde: de keuze voor fanatisme en extremisme. Binnen de westerse wereld is dat een perspectief dat weinigen lokt en dat ook maatschappelijk niet bepaald aanbeveling verdient.

Tegelijkertijd maakt die radicaliteit ook de aantrekkingskracht uit van deze teksten: het op de spits gedreven conflict, de gezochte confrontatie, de totale inzet, het volkomen overtuigd zijn van eigen gelijk. Ik denk dat juist vanwege dit 'zwart-witdenken' martelaarsakten goed kunnen aansluiten bij de belevingswereld van jongeren – beter in elk geval dan de soms zo afstandelijke klassieke auteurs zoals Plato, Cicero en Vergilius. De lijdensverhalen dwingen de lezer tot duidelijke stellingname; ze kunnen een mens niet onverschillig laten⁷. Daarom zou ik zelfs durven pleiten voor lezen van martelaarsakten in de klas, bij het onderwijs in Grieks en Latijn. Een bewust christelijke vooringenomenheid zou daarbij natuurlijk uit den boze moeten zijn. Maar misschien is de tijd hier nog niet rijp voor, ondanks de ras voortgeschreden secularisatie.

Hoe dan ook, in onze versnipperde en 'zoekende' tijd zijn simpele levensbeschouwelijke antwoorden, zoals de martelaren die belichamen, in zekere zin verleidelijk. Van hun absolute en compromisloze vorm van religie gaat een grote kracht uit. Maar tegelijker-

tijd bergt deze houding ook grote gevaren in zich, zoals de geschiedenis heeft geleerd. Zeker nadat het christendom de strijd had gewonnen en staatsgodsdienst werd (eind vierde eeuw), werd met dezelfde radicaliteit en hetzelfde fanatisme alle 'heidendom' bestreden en uitgeroeid, evenals trouwens alle vormen van afwijkend denken binnen de eigen geleerden⁸. De geschiedenis van het christendom is, in meerdere opzichten, een bloedige geweest.

Misschien kan het kwaad van fanatisme en principiële intolerantie juist pas goed beheerst worden als we ons er eerst bewust van worden: het zijn eigenschappen die diep ingebakken zitten in onze cultuur, vanaf het begin van de jaartelling. Dat is misschien nog de pijnlijkste les die uit de martelaarsakten te trekken is. Gelukkig hebben we in de loop der eeuwen ook wat bijgeleerd, al met al. Steeds is er ook een onderstroom geweest van andere, meer gematigde christelijke teksten (al dan niet canoniek), en de heilzame invloed van het 'heidendom' is nooit helemaal verdwenen: de teksten van de oude Griekse en Romeinse auteurs is men altijd blijven lezen⁹.

- [1] Een fraaie collectie martelaarsakten in Grieks en Latijns origineel met Italiaanse vertaling en toelichting is: *Atti e passioni dei martiri*, a cura di A.A.R. Bastiaensen, A. Hilhorst, G.A.A. Kortekaas, A.P. Orbán, M.M. van Assendelft, Fondazione Lorenzo Valla, Mondadori editore, Verona, 1995, 3e editie. De in deze bijdragen geciteerde fragmenten zijn vertaald naar het Griekse of Latijnse origineel in deze bundel. Enkele akten zijn ook in Nederlandse vertaling uitgegeven. Zie bijvoorbeeld: *Martelaren van de oude kerk; bewaarde documenten van de christenvervolgung tot ca. 300 na Christus*, vertaald, ingeleid en toegelicht door J.N. Bremmer en J. den Boeft, Kok, Kampen, 1988; en: *Authentieke martelaarsakten uit de Latijnse traditie*, vertaald en ingeleid door F. Vromen, Desclée De Brouwer, Brugge, 1966.
- [2] In een aantal teksten wordt de aanstaande martelaar gevraagd om Christus te vervloeken. Meestal kan men dit verklaren uit de loop van het verhoor: de Romeinse magistraat raakt door de onverzettelikheden van de ondervraagde geïrriteerd en gaat op zijn beurt één stap verder.
- [3] Talloos zijn de parallellen tussen de martelaarsakten en het N.T. In het algemeen is de schildering van zowel de ondervraging als het lijden van martelaren sterk geïnspireerd door het model van Jezus Christus. Zelfs de welwillende Romeinse magistraten hebben, onbedoeld, een voorbeeld: de zachtmoedige Pontius Pilatus.
- [4] Voor deze interessante observatie, zie G. Bowersock, *Martyrdom & Rome*, Cambridge, 1995. Deze studie besprak ik in *Streven* oktober 1995, blz. 860-1.
- [5] Dit is natuurlijk tot op zekere hoogte een kwestie van smaak en 'tijdgeest'. Deze *Passio van Perpetua en Felicitas* wordt vooral in wat oudere literatuur vaak in juichende termen beschreven. Vromen (zie noot 1) spreekt in nauwelijks verholde bewondering van een 'zeer fijnzinnig en verrukkelijk gaaf geschrift'.
- [6] Voor de verklaring van de aantrekkingskracht van het christendom op de Romeinse wereld, zie de uitstekende studie van Danny Praet, *De God der goden, de christianisering van het Romeinse Rijk*, Pelckmans, Kapellen / Kok, Kampen, 1995. Voor de hier genoemde verklaring, zie blz. 71.

- [7] De reactie kan er natuurlijk ook een van *afkeer* zijn. Toen ik met een bundel martelaarsakten aan de uitleenbalie van een theologische bibliotheek verscheen, voegde de bibliothecaresse mij, geheel ongevraagd, toe: 'Oei, onfrisste teksten!' Mijn reactie dat het 'toch heel interessante teksten' waren, had geen effect.
- [8] Afscheidingen en interne twisten kenmerken de kerk al vanaf het begin. Achteraf kijken wij voornamelijk door de bril van de uiteindelijke overwinnaars en blijken documenten van 'ketteren' moeilijk vindbaar. Een interessante uitzondering is: *Donatist Martyr Stories, the church in conflict in Roman North Africa*, translated with notes and introduction by Kathleen A. Tilley, Liverpool University Press, Liverpool, 1996. Dit is een kleine collectie (100 blz.) van zeven martelaarsakten afkomstig uit een extreme, afgescheiden kerk in Noord-Afrika. Deze is onder meer door Augustinus fel bestreden en uiteindelijk onderdrukt. In de Donatistische teksten is naast de gebruikelijke afkeer van de Romeinse wereld ook een duidelijke haat tegen de reguliere, meer gematigde kerk bespeurbaar.
- [9] Graag wil ik mijn dank uitspreken aan Michiel Op De Coul, die dit artikel van kritische kanttekeningen heeft voorzien.